

BURSA HİSAR BÖLGESİ'NİN 1960-1990 YILLARI ARASINDAKİ DEĞİŞİMİ VE KATMANLI GÖÇLERİN ETKİSİ

30

Faruk ÖZGÖKÇE¹, Ersan KOÇ²

¹ B TÜ - LEE, Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı, Mimar,
farukozgokce@gmail.com

² BTÜ - MTF, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Doç. Dr., ersan.koc@btu.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma, Bursa'nın tarihi kent merkezi olan Hisar Bölgesi'nin 1960-1990 yılları arasında geçirdiği mekânsal ve sosyal dönüşümü, katmanlı göç olgusu bağlamında incelemektedir. Osmanlı döneminden bu yana önemli bir yerleşim alanı olan Hisar Bölgesi, 20. yüzyılın ortalarından itibaren Türkiye genelinde artan göç dalgalarından belirgin şekilde etkilenmiştir. Araştırma, 1862 tarihli Suphi Bey Haritası ile 1939, 1969 ve 1999 yıllarına ait hava fotoğraflarını temel veri olarak kullanmakta ve bu materyaller üzerinden yapılaşma yoğunluğu, kat sayıları, kamu yapılarının dağılımı ve arazi kullanımındaki değişimleri analiz etmektedir. Bunun yanı sıra, 1940 Prost Planı, 1962 Piccinato Planı, 1995 Nazım İmar Planı ve 2007 Koruma Amaçlı İmar Planı gibi bölgeye yönelik geliştirilen planlama çalışmaları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Bulgular, 1939'da düşük yapı yoğunluğuna sahip olan bölgenin, 1969 itibarıyla göçlerin etkisiyle yoğun bir yapılaşma sürecine girdiğini göstermektedir. 1890-1920'ler arasında başlatılan sanayi yatırımlarının tetiklediği göç hareketleri, bölgenin demografik yapısında önemli değişimlere yol açmış; geleneksel kullanım biçimlerinin yerini yoğun ve düzensiz yapılaşma almıştır. Özellikle Piccinato Planı'nda öngörülen düzenlemelerin hayata geçirilmemesi, bölgedeki plansız gelişimi hızlandıran faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Katmanlı göçlerin etkisiyle bölgede yapı yoğunluğu artmış, kentsel bahçecilik amaçlı yeşil alanlar azalmış ve sosyal dokuda belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu çalışma, Hisar Bölgesi örneği üzerinden Bursa'nın genelinde yaşanan planlama sorunlarını anlamaya katkı sunmakta ve göç olgusunun kentsel mekân üzerindeki dönüştürücü etkisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa Hisar Bölgesi, katmanlı göç, mekânsal değişim, imar planları, kentsel dönüşüm

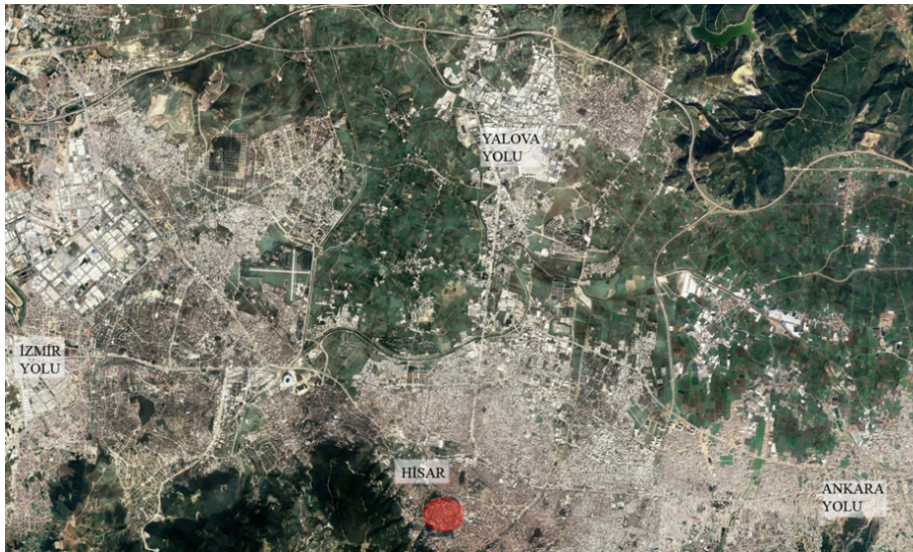
1. GİRİŞ

Kentsel morfoloji, kentin fiziksel formunun oluşumu ve dönüşümüne etkileyen faktörleri inceleyen bir araştırma alanıdır (Moudon, 1997). Bu bağlamda, bir kentin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimleri anlamak, yalnızca geçmişi kaydetmek değil, aynı zamanda geleceğin kentsel formlarını şekillendirme potansiyeline sahip dinamikleri kavramak açısından da önem taşımaktadır. Kentsel formun değişiminde en etkili faktörlerden biri olan göç olgusu, özellikle sanayi devriminin tetiklediği kentleşme süreçlerinde belirleyici bir rol oynamıştır (Tekeli, 2008).

Harita 1. Türkiye Haritas'ında Bursa

Bursa'nın tarihi kent merkezi olan Hisar Bölgesi, şehrin kurulumundan başlayarak Osmanlı dönemi ve şimdiye değin önemli bir yerleşim alanı olarak varlığını sürdürmüştür. Bizans dönemine kadar uzanan geçmişiyle bölge, Bursa'nın ilk çekirdeğini oluşturmuş ve kent kimliğinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Kale içi olarak da bilinen bu alan Bithynia kralı I. Prusias tarafından kurulmuş ve Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde stratejik önemini korumuştur (Kaplıanoğlu, 2003).

Hava Fotoğrafi 1. Bursa Hava Fotoğrafında Hisar Bölgesi , Kaynak: Google Earth 2024

Ancak, Türkiye'nin 1950'lerden sonra yaşadığı hızlı kentleşme ve sanayileşme süreci, Bursa'yı da derinden etkilemiştir. Özellikle 1960-1990 yılları arasında, Bursa'nın otomotiv ve tekstil sanayiinin gelişimiyle birlikte kent, yoğun göç dalgalarına maruz kalmıştır. Bu dönemde, Türkiye genelinde kırdan kente ve farklı şehirlerden Bursa'ya göç hareketlerinin hızlanması, sanayileşme politikalarının yaygınlaşması ve kentsel alanlardaki istihdam olanaklarının arttırmıştır (Tekeli, 2008). Bununla birlikte Bursa'nın nüfus yapısında ve kentsel dokusunda önemli değişimler meydana gelmiştir.

Görsel 1. Hisar Bölgesi Önemli Yapıları ve Bölgeleri. 1: Tophane, 2: Memleket Hastanesi, 3: Zindan Kapı, 4: Pınarbaşı Parkı, 5: Mevlevhane, 6: Üffade Cami ve Türbesi, 7: Bursa Surları 8: Hisar Arkeopark Kazıları

Bu çalışmada, "katmanlı göç" olarak tanımladığımız, farklı zaman dilimlerinde ve farklı motivasyonlarla gerçekleşen göç hareketlerinin Hisar Bölgesi'nin mekânsal ve sosyal dokusuna etkileri incelenmektedir. Kamusal mekanlar dönüşen kentin süreçleri üzerinden okunmaya çalışılmıştır. Araştırma, 1960-1990 yılları

arasındaki dönemde Hisar Bölgesi ve yakın çevresinin geçirdiği fiziksel ve sosyal değişimleri, tarihsel haritalar, hava fotoğrafları ve imar planlarının karşılaştırmalı analizi yoluyla ele almaktadır.

2. ARAŞTIRMA MOTİVASYONLARI VE AMAÇLARI

Bu çalışmanın temel amacı, Hisar Bölgesi'nin 1960-1990 yılları arasında geçirdiği mekânsal ve sosyal değişimi, katmanlı göç olgusu perspektifinden analiz etmektir. Araştırma, aşağıdaki sorunlara yanıt aramayı hedeflemektedir:

1. Hisar Bölgesi'nin nüfus yoğunluğu, yapılaşma oranı ve arazi kullanım desenindeki değişimler nasıl gerçekleşmiştir?
2. Bursa'ya yönelik katmanlı göçlerin motivasyonları nelerdir ve bu göçlerin etkileri hangi kentsel dokularda belirginleşmiştir?
3. Dönemin imar planlarında göçlerin etkilerini değerlendirmeye ve yönlendirmeye yönelik ne tür önlemler alınmıştır?

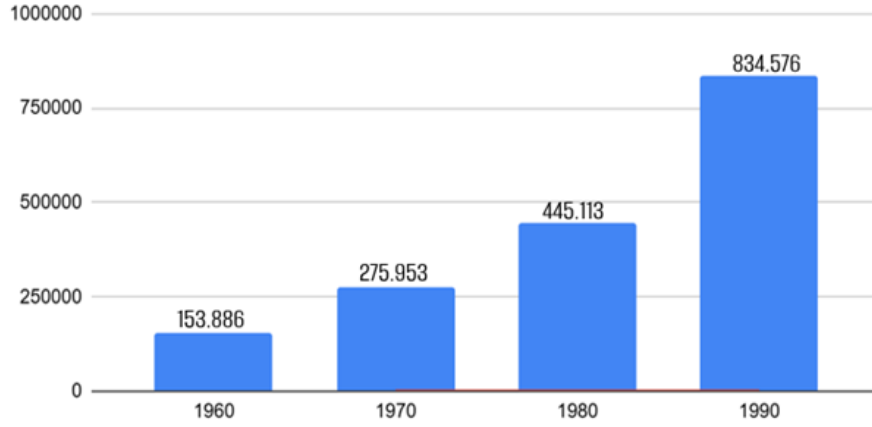
2.1. Nüfus Yoğunluğu ve Arazi Kullanım Deseni

Bursa'nın nüfus yapısı, 19. yüzyılın sonlarından itibaren önemli değişimler geçirmiştir. Osmanlı döneminde kentin nüfusu, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar göreceli olarak durağan bir seyir izlemiştir. Karataş'ın (2000) araştırmasına göre, 17. yüzyılda Bursa'nın toplam nüfusu yaklaşık 30.000 civarındaydı ve bu nüfusun önemli bir bölümü Hisar ve çevresindeki mahallelerde yaşamaktaydı. 1960'lı yıllarda kent nüfusu gelişim gösteryor.

Cumhuriyet döneminde, özellikle 1950'li yıllardan sonra, Bursa'nın nüfusu hızla artmaya başlamıştır. 1950 yılında 134.420 olan kent nüfusu, 1960'ta 153.886'ya, 1970'te 275.953'e, 1980'de 445.113'e ve 1990'da 834.576'ya yükselmiştir (TÜİK, 2000). Bu hızlı nüfus artışı, kentin mekânsal yapısında ve arazi kullanım deseninde önemli değişikliklere yol açmıştır.

Tablo 1. Bursa Kent Nüfusu. Kaynak : TÜİK, 2000

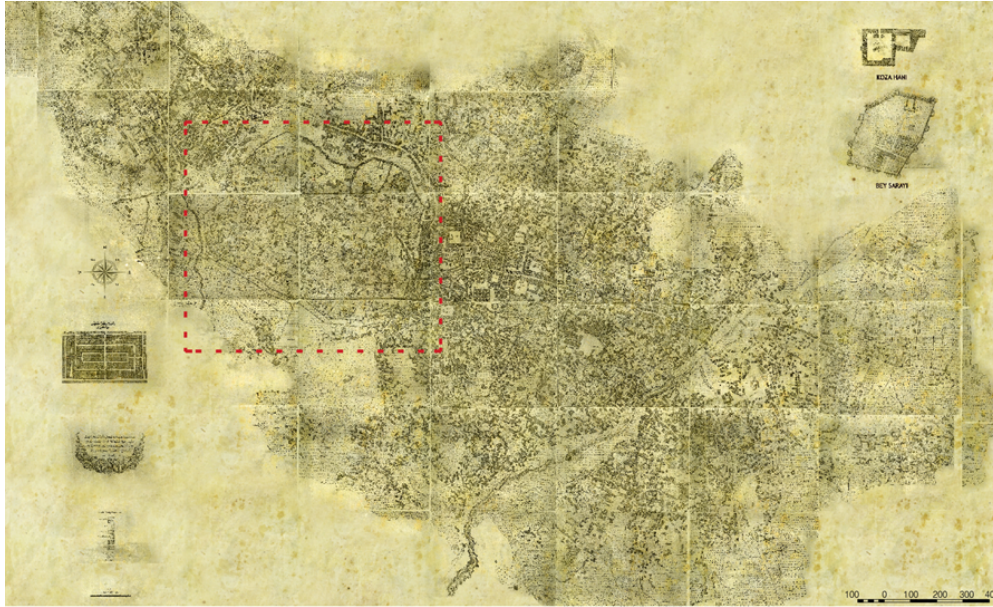
Yıl	1960	1970	1980	1990
Nüfus	153.886	275.953	445.113	834.576
Artış Oranı		179,32%	161,30%	187,50%

Grafik 1. Bursa Kent Nüfusu

Arazi kullanım desenini gözlemleyebilmek için tarihi harita ve hava fotoğrafları incelendi.

1. 1862 tarihli Suphi Bey Haritası (Bursa şehri harita mufassalası - ayrıntılı haritası): Osmanlı döneminde hazırlanan bu harita, Tanzimat döneminde başlayan modernleşme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde Avrupa tarzı bilimsel haritacılık teknikleri Osmanlı İmparatorluğu'nda da kullanılmaya başlanmıştır. 1855 Bursa Depremi sonrasında Defter-i Hakanî Nazırı Suphi Bey tarafından 1/20.000 ölçekli hazırlanmıştır (Özcan, 2006). Deprem öncesi durumun ve kadastroların tespitinin yapılması ile birlikte çok sayıda sokak açılması planlanmıştır (Markoç, 2012). Dönemin Bursa şehrinin kentsel dokusunu, yapılarını, mahallelerini ve detaylı yerleşim düzenini anlamamız için önemli bir kaynak oluşturmasının yanında ilk kent planlaması çalışması olduğu söylenebilir.

Harita 3. 1862 tarihli Suphi Bey Haritası (Bursa şehri harita mufassalası) Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşiv

Harita 4. 1862 tarihli Suphi Bey Haritas'ında Hisar Bölgesi

Suphi Bey Haritas'ında Hisar Bölgesi yapıları, sokakları, meyve - sebze bahçeleri ve kamusal yapılarıyla detaylı olarak çizilmiştir.

Yapı yoğunluğu az olup yan bahçelerin sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. Yan bahçeler sokağa bahçeyi açarken hareketli bir sokak dokusu oluşturur.

2. 1939 tarihli hava fotoğrafı: II. Dünya Savaşı öncesi dönemde askeriye tarafından çekilen bu fotoğraf, bölgenin yapılaşma yoğunluğu ve arazi kullanım deseni hakkında detaylı bilgi sunmaktadır. Fotoğraf siyah beyaz olarak çekilmiş olsa da sonradan renklendirilmiştir.

Hisar Bölgesinin yoğunluğu 1862 Suphi Bey Haritas'ından çok büyük farklılık yaşamadığı dikkat çekmektedir.

Bölgenin kuzey kısmında kalan kamusal alanlarda değişimler yaşanmıştır. Gureba Hastanesi, Sınai Mektebi, Tophane Meydanı ve Saat Kulesi hava fotoğrafında görülmektedir. Güney kısmında ise Mevlevihane kaldırılmış, su şebekesine ait zemin altı su deposu yapılmıştır.

Hava Fotoğrafi 2. 1939 tarihli Hava Fotoğrafi. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

3. 1969 tarihli hava fotoğrafı: Tekrar askeriye tarafından ve göçlerin yoğunlaştığı dönemde çekilen bu fotoğraf, bölgedeki yapılaşma dinamiklerini izlemek açısından önem taşımaktadır.

Hisar Bölgesinin yoğunluğunun arttığı görülmektedir. Bitişik nizam yapılar artmış, yan bahçeler azalmıştır. Göçlerin etkisi görülmeye başlanmıştır.

Kuzey bölgedeki kamusal yapılar fonksiyonları sabit kalsa da yeniden inşa edilmek zorunda kalmış ve isim değişikliği yaşamıştır.

Hava Fotoğrafi 3. 1969 tarihli Hava Fotoğrafi (kısmi). Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

4. 1996 tarihli hava fotoğrafı: Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından hazırlanan fotoğraf incelenen dönemin sonundaki durumu belgelemesi açısından önemli bir veri kaynağıdır.

Hisar Bölgesi en yoğun haline gelmiştir. Yeşil alanların daha fazla azaldığı görülmektedir.

Kuzey kısımdaki kamusal yapılar artarak aynı fonksiyonda kullanılmaya devam etmiştir. Zindan Kapı yıkıntı halde evlerin arasında kalmıştır.

Hava Fotoğrafı 4. 1996 tarihli Hava Fotoğrafı (kısmi). Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Hisar Bölgesi özelinde, 1862 Suphi Bey haritası ve 1939 tarihli hava fotoğrafları incelendiğinde, bölgede düşük yapı yoğunluğu ve geleneksel konut dokusunun hâkim olduğu görülmektedir. Ancak 1969 yılına ait hava fotoğraflarında, bölgede yapılaşmanın arttığı ve yeni yapı lekelerinin oluştuğu tespit edilmektedir. 1990'lara gelindiğinde ise, bölgedeki yapı yoğunluğu belirgin şekilde artmış, geleneksel doku büyük ölçüde dönüşüme uğramıştır.

Hava Fotoğrafı 5. Hava Fotoğrafları Kıyaslaması 1939 - 1969 - 1996. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

2.2. Katmanlı Göçlerin Motivasyonları

Bu çalışmada "katmanlı göç" kavramı, farklı zaman dilimlerinde, farklı sosyo-ekonomik koşulların etkisiyle gerçekleşen ve kent dokusunda çeşitli katmanlar oluşturan göç hareketlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bursa özelinde katmanlı göçlerin motivasyonlarını, üç temel endüstriyel gelişim dönemi üzerinden incelemek mümkündür:

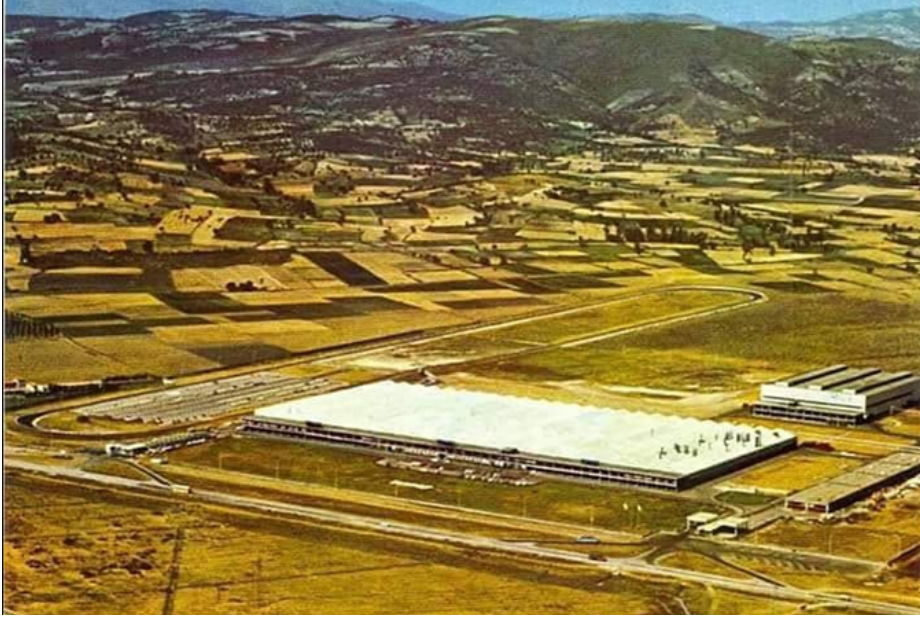
1. Endüstri 1.0 (1860-1920): Bu dönemde, özellikle ipek sanayiinin gelişimiyle birlikte Bursa'ya yönelik ilk endüstriyel göç hareketleri başlamıştır. 1862 Suphi Bey Haritası'nda görülebilen fabrika yapıları, kentin ilk endüstriyel tesislerine işaret etmektedir. Bu dönemde göç edenler genellikle yakın kırsal alanlardan gelen ve endüstriyel işgücüne katılan kesimlerdir. Bursa'da 1800'lü yıllarda 4500 kadar işçinin istihdam edildiği 50 kadar irili ufaklı ipek fabrikası olduğu kaynaklarda yer almaktadır (Seyitdanlıoğlu, 2009).

Harita 5. 1862 Suphi Bey Haritası'nda ipek fabrikası yapıları

2. Endüstri 2.0 (1950-1975): Türkiye'nin planlı kalkınma döneminde, Bursa'da özellikle tekstil sanayiinin gelişmiş olup otomotiv sektörü başlamıştır. 1961 yılında kurulan ilk organize sanayi ile 1968 yılında Tofaş fabrikasının kurulmasıyla başlayan ikinci endüstriyel dalga, kente yönelik göçleri hızlandırmıştır. 1970'li yıllarla birlikte şehre gelen yoğun göç dalgası plansız bir büyümeye sebep olmuştur (Batkan, 1996). Bu dönemde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Bursa'ya yönelen göç hareketleri, kentsel

dokunun değişmesine neden olmuştur. Bunun yanında Balkanlar'dan göçlerin başladığı dönem olarak da şehrin dokusunda ve demografik yapısında değişikliklere vesile olmuştur.

Fotoğraf 1. Tofaş Fabrikası 1971. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

3. Endüstri 3.0 (1975-1990): Otomotiv yan sanayiinin gelişimi ve tekstil sektöründeki büyümeyle karakterize edilen bu dönemde organize sanayi sayısı da artmıştır. Bursa'ya yönelik göçler daha çeşitli bölgelerden ve daha geniş bir sosyo-ekonomik yelpazeden gerçekleşmiştir. Bu dönemde, özellikle Balkanlar'da yaşanan Büyük Göç ile gelen göçmenler de kentin demografik yapısına katkıda bulunmuştur.

Fotoğraf 2. Bursa Organize Sanayi. Kaynak: Bursa Ticaret Sanayi Odası Arşivi

Bu üç farklı dönemde gerçekleşen göç hareketleri, Hisar Bölgesi'nin mekânsal ve sosyal dokusunda katmanlı bir değişim yaratmıştır. Özellikle ikinci ve üçüncü endüstriyel dönemler, bölgenin geleneksel yapısının hızla dönüşmesine yol açmıştır.

Sonraki dönemlerde Endüstri 4.0 ve Endüstri 5.0 gelişmeleri de olmuştur. Endüstri 4.0, ile beraber dijital çağ başlar. Nesnelerin interneti ve otomasyon aracılığıyla üretimi dijitalleştirerek verimliliği ve esnekliği artırmayı hedefler. Endüstri 5.0 ise bu teknolojik gelişmeleri insan odaklı bir yaklaşımla birleştirerek, insan ve makine işbirliğini ön plana çıkarıp daha sürdürülebilir, dayanıklı ve insan merkezli bir endüstriyel dönüşümü amaçlamaktadır.

Sanayi devrimleri ve toplum değişimlerini birbiriyle etkilenerek geliştirmiştir. Kendi içinde dönemlere ayrılır:

Toplum 1.0 (Avcı-Toplayıcı Toplum): Henüz bir endüstri devrimi yaşanmamış olup, insanlar doğaya bağlı, göçebe ve temel ihtiyaçlarını avcılık ve toplayıcılıkla karşılayan bir yapıdadır

Toplum 2.0 (Tarım Toplumu): Tarım devrimiyle yerleşik hayata ve insan/hayvan gücüne dayalı üretime geçerken, Endüstri 1.0 buhar gücüyle mekanik üretime geçişi başlatmıştır.

Toplum 3.0 (Sanayi Toplumu): Endüstri 2.0'in getirdiği elektrik, seri üretim ve kitlesel fabrika üretimiyle şekillenmiş, kentleşmenin ve sınıfsal ayrımların belirginleştiği bir toplum yapısıdır.

Toplum 4.0 (Bilgi Toplumu): Endüstri 3.0'in temelini oluşturan bilgisayarlar, internet ve otomasyon sayesinde bilginin merkezi bir rol oynadığı, hizmet sektörünün öne çıktığı toplumdur.

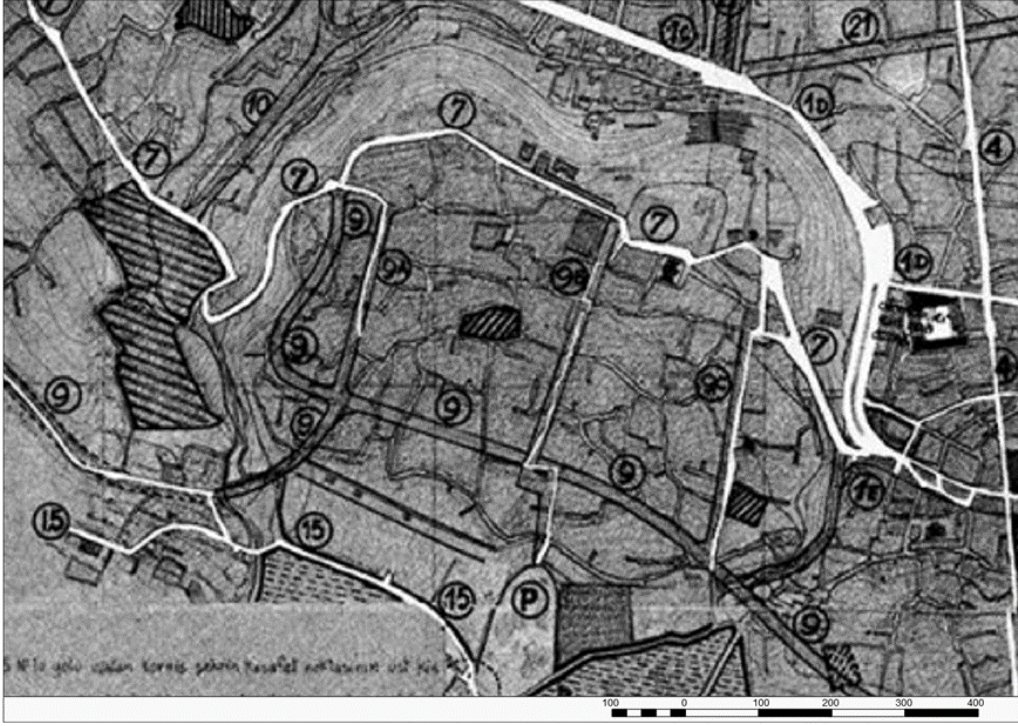
Toplum 5.0 (Süper Akıllı Toplum): Endüstri 4.0'in getirdiği yapay zeka, nesnelerin interneti (IoT), büyük veri gibi teknolojileri insan odaklı bir yaklaşımla toplumsal sorunların çözümüne entegre eden, dijital ve fiziksel dünyanın bütünleştiği bir toplum hedefini ifade eder.

2.2. İmar Planlarındaki Önlemler

Bursa'nın planlı gelişimi için çeşitli dönemlerde hazırlanan imar planları, kentin göç kaynaklı büyümesini yönlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, üç önemli planlama çalışması öne çıkmaktadır:

1. 1940 Yılı Prost Planı: Fransız şehir plancısı Henri Prost tarafından hazırlanan bu plan, İstanbul için hazırladığı plan ile benzer özellikler göstermektedir (Bilsel, 2009). Bursa'nın kentin gelişimini kontrollü bir şekilde yönlendirmeyi amaçlamıştır. Plan, bulvarlar, parklar ve yeşil alanlar öngörerek şehrin daha düzenli büyümesini hedeflemiştir.

Tarihi dokuyu korumayı hedef olarak alırken tarihi kent merkezinde yeni yollar önermiştir. Hisar Bölgesinde 9 metrelik yeni bir yol önerisinin yanında bazı yolları da genişletme önerisinde bulunmuştur. Ancak plan, tam olarak uygulanamamıştır.

Harita 6. 1940 Prost Planı. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

2. 1962 Yılı Piccinato Planı: İtalyan şehir plancısı Luigi Piccinato tarafından hazırlanan bu plan, 1958 Çarşı Yangını sonrasında planlama çalışmaları yapılması için hazırlanmıştır. Tarihi dokuyu korumayı önermiş, mevcut yolları genişletme planının uygun olmadığını, tarihi dokuyu bozacağını belirtmiştir (Piccinato, 1961). Piccinato Planı'nda, Hisar Bölgesi ve çevresindeki tarihî yapı ve sokak dokusunu korumaya yönelik öneriler geliştirilmiş, ancak bu öneriler büyük ölçüde hayata geçirilememiştir.

Bursa'nın sanayi gelişimini ve göç hareketlerini dikkate almıştır. Nüfus artışının temel sebebinin göç olduğunu belirtmiştir. Bu çoğalmanın şehircilik düzenlemeleriyle halledilemeyeceğini düşünür. Sorunun temeline inerek göçün sebeplerinden olan sanayileşme için daha kapsamlı bir müdahaleler programı oluşturmaktan bahseder (Piccinato, 1961).

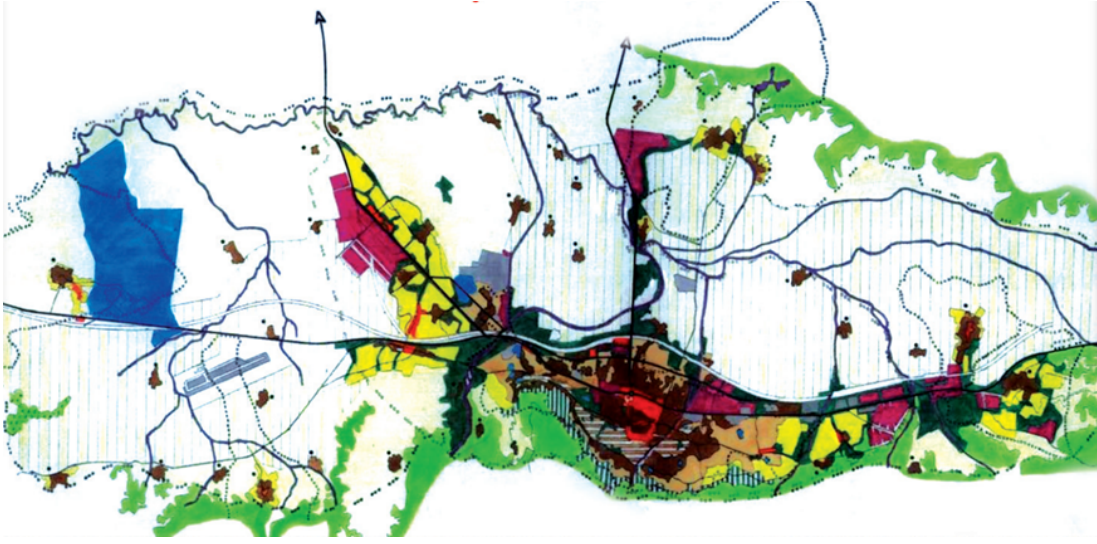

Harita 7. 1962 Piccinato Planı. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Görsel 2. Piccinato Bursa Eskizi. Kaynak : Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

3. 1976 Yılı Kent Bütünü ve Çevresi 1/25000 Ölçekli Nazım İmar Planı: Bursa Nazım Plan Bürosu tarafından hazırlanan bu plan, kentteki hızlı nüfus artışını karşılamak üzere doğu batı aksında yeni yerleşim alanları önermiş, ancak mevcut yapılaşmayı şekillendirmekten ziyade, artan nüfusa yeni alanlar açma motivasyonu ile hareket etmiştir. Tarım topraklarını korumayı hedeflemiştir. Bu yaklaşım, Hisar Bölgesi gibi tarihî alanların dönüşümünü yönlendirmediği için yetersiz kalmıştır.

Harita 8. 1976 Yılı Kent Bütünü ve Çevresi 1/25000 Ölçekli Nazım İmar Planı. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

4. 1995 Yılı 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı : Bursa Nazım Plan Bürosu tarafından 1976 yılı 1/25000 Ölçekli Nazım İmar Planı hükümleri kapsamında 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı hazırlanmıştır. Plan kapsamında sanayi bölgeleri bir nebze şehrin sınırlarını oluşturmuştur. Kentin batı yönünde daha fazla büyümesi kararı alınmıştır. Ana ulaşım akslarında yoğunluk artışı sağlanmıştır. Tarihi bölgeler ve Hisar Bölgesi yapı yoğunluğu korunacak alan olarak belirlenmiştir. Ancak 1996 yılı hava fotoğrafı bölgede yapılaşmanın değiştiğini ve yeni yapıların olduğunu göstermektedir.

Harita 9. 1995 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

- 1940 Prost Planı ve raporu
- 1962 Piccinato Planı ve açıklama raporu
- 1995 Yılı 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı
- 2007 1/1000 Muradiye Koruma Amaçlı İmar Planı

Bu veriler, dijitalleştirilmiş ve analiz edilmiştir. Yapılaşma yoğunluğu ve niteliği, kamu yapılarının oranı ve yeşil alan oranları gibi parametreler üzerinden bölgenin mekânsal değişimi değerlendirilmiştir.

Harita 11. İmar Planları. 1940 Prost Planı, 1962 Piccinato Planı, 1995 1/5000 İmar Planı, 2007 1/1000 Koruma Amaçlı İmar Planı.

Bunun yanı sıra, çalışmada Kemal Ahmet Arü'nün "Türk Kenti" kitabında önerilen analiz yöntemleri de Hisar Bölgesi özelinde uyarlanmış ve uygulanmıştır (Arü, 1998). "Türk Kenti" kitabı, şehir planlama yazınına katkı sağlayan, bilgi ve belgelerle desteklenmiş analitik bir çalışmadır. Kitapta kentler, nüfus büyüklükleri ve makroformlarına göre sınıflandırılmış; mahalle yapısı, kent dokusu, nüfus ve yapı yoğunluğu gibi ölçütlerle karşılaştırmalar yapılarak kent tipolojileri oluşturulmuştur. Sistematik yaklaşımıyla, Türkiye'deki kentsel morfoloji çalışmalarına önemli bir kaynak ve referans sunmaktadır. Bu kapsamda, bölgenin sokak dokusu, yapı-parşel ilişkileri, yapıların konumlanma biçimleri ve açık alan kullanımları analiz edilmiştir.

Ayrıca, bölgedeki sosyal değişimi anlamak için nüfus verileri, demografik yapı ve sosyo-ekonomik göstergeler incelenmiştir. Bu veriler, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Bursa Büyükşehir Belediyesi arşivinden elde edilmiştir.

3.1. Karşılaştırmalı Mekân Programı

Hisar Bölgesi'nin mekânsal gelişimini analiz etmek için, Kemal Ahmet Arü'nün "Türk Kenti" kitabında önerdiği analiz yöntemleri kullanılmıştır. Bu kapsamda, kentsel mekân ve çevresi dört ana başlık altında incelenmiştir:

1. **Fonksiyon Dağılımı:** Her dönem için yapıların hangi fonksiyonlarda kullanıldığı ve alanlarının dağılımı karşılaştırılmıştır.
2. **Yapı-Parsel İlişkisi:** Geleneksel dokunun karakteristik özelliklerinden olan yapı-parşel ilişkisinin zaman içindeki değişimi ile eski doku/ yeni doku analiz edilmiştir.
3. **Sokak Dokusu ve Ulaşım Ağı:** Sokak genişlikleri, sokak dokusu ve ulaşım ağının zaman içindeki değişimi karşılaştırılmıştır.
4. **Yeşil ve Açık Alanlar:** Kentsel bahçecilik alanları, avlular ve ortak kullanım alanlarının dönüşümü incelenmiştir.

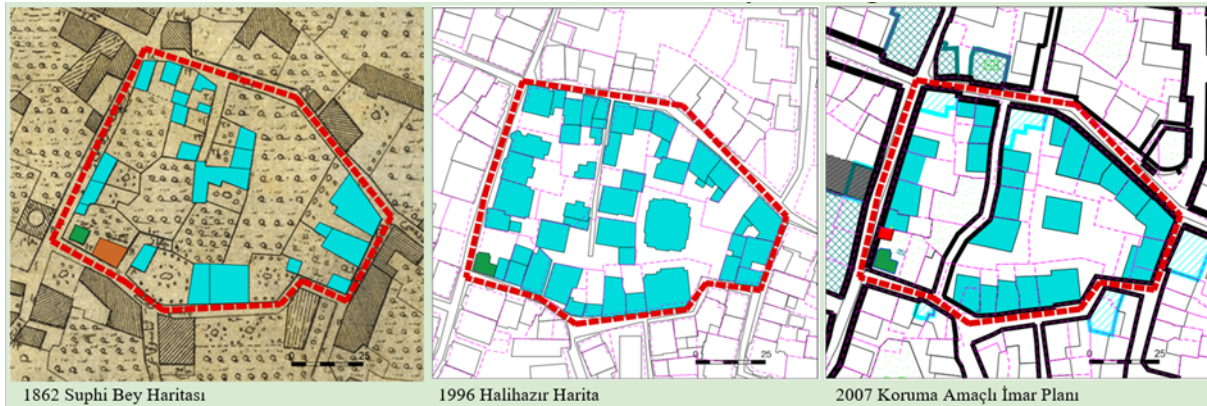
Bu analizler sonucunda, her dönem için kentsel dokunun temel karakteristikleri belirlenmiş ve dönemler arası karşılaştırmalar yapılmıştır.

Karşılaştırmalı mekan analizleri için en net veri sunabilecek 1862 Suphi bey Haritası, 1996 Halihazır Harita ve Güncel Koruma Amaçlı İmar Planı ele alınmıştır. Genellenebilir örneklem için uygun bir ada seçilerek karşılaştırmalar yapılmıştır. Seçilen ada Hisar bölgesinin yaklaşık orta kısmında yer alan ada Oruçbey Caddesi, Satı Caddesi ve 6. Kale Sokak arasında kalan kısımdır.

Harita 12. Karşılaştırmalı Mekan Analizleri çalışma adası

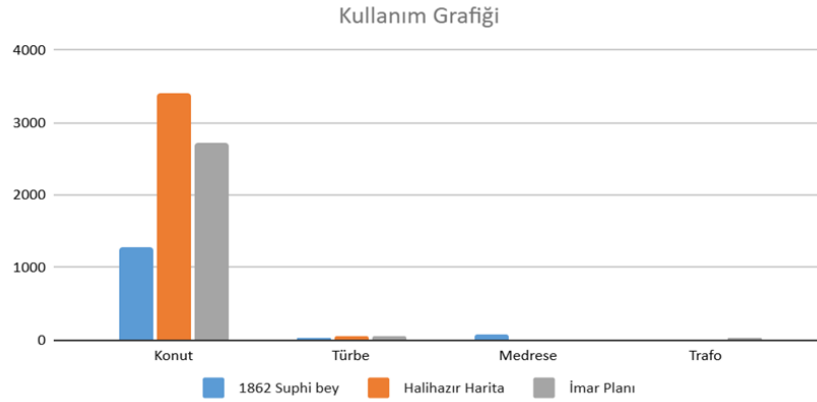
3.1.1. Fonksiyon Dağılımı

Harita 13. Fonksiyon Dağılımı Harita Analizi

Tablo 2. Fonksiyon Dağılımı Tablosu

Alanlar	Konut	Türbe	Medrese	Trafo	Oran
1862 Suphi bey	1285	28	73	0	
Halihazır Harita	3413	51	0	0	266%
İmar Planı	2711	51	0	20	211%

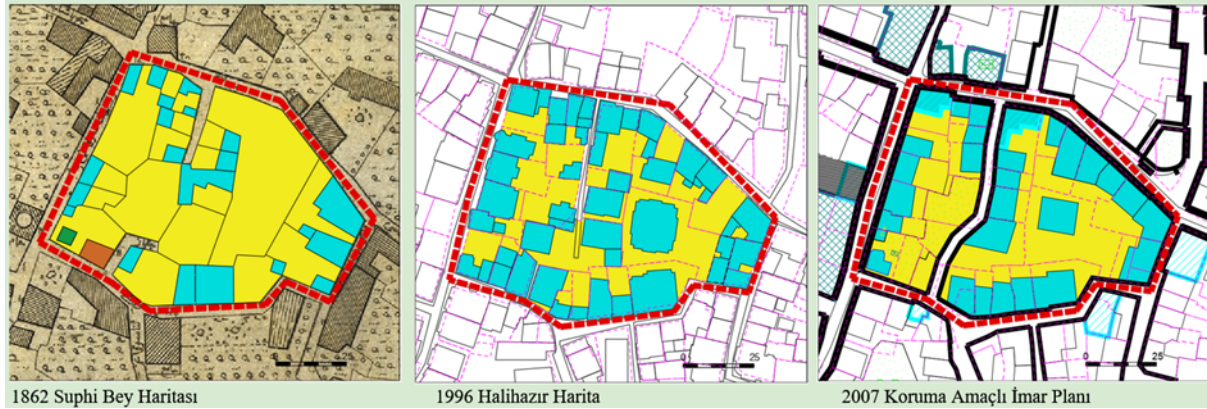

Grafik 2. Fonksiyon Dağılımı Grafiği

Fonksiyon dağılımı analizi ile dönemlere göre konut alanları ve fonksiyonlardaki değişiklikler dikkat çekmiştir. 1862 yılına oranla mevcut konut kullanımı %266 oranında artmıştır. Halbuki 1/500 ölçekli olarak kütle çalışması yapılan Koruma Amaçlı İmar Planı'na göre bu oran %211'dir. Mevcut halihazır kullanımdan 702 m² daha az bir kullanım öngörülmüştür.

Bunun yanında 1862 yılında ada içerisinde türbe ve medrese var iken güncel kullanımda konut haricinde fonksiyon bulunmamaktadır. Yalnızca kullanım ihtiyacı olarak trafo yeri belirlenmiştir. Bu da mahalle kullanımında çeşitli fonksiyonlarla yaşantının çeşitlenmediğini göstermektedir.

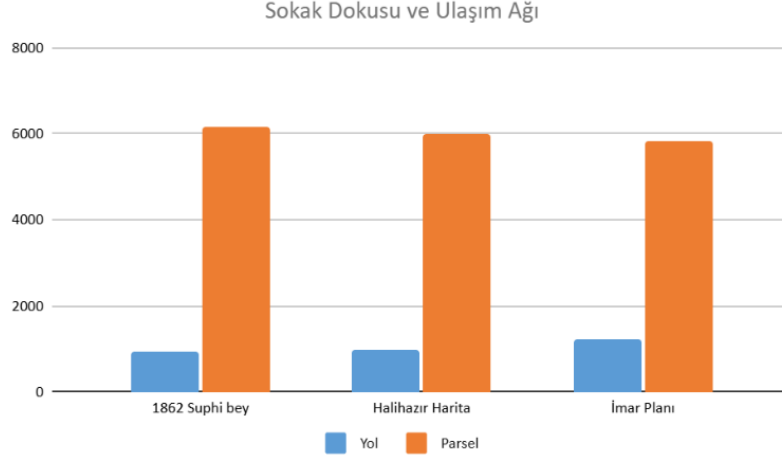
3.1.2. Yapı Parsel İlişkisi

Harita 14. Yapı Parsel İlişkisi Harita Analizi

Tablo 3. Yapı Parsel İlişkisi Tablosu

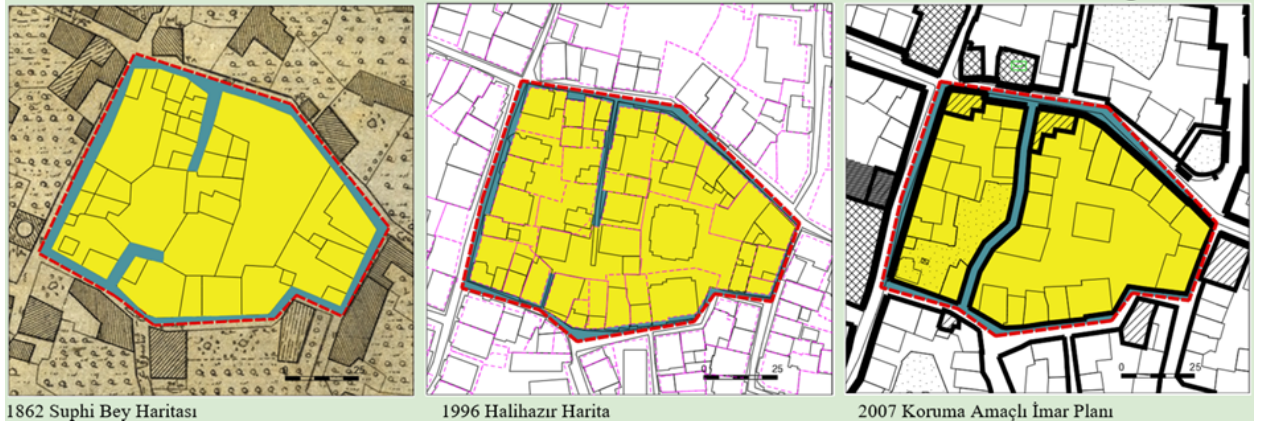
Alanlar	Yapı	Parsel	Oran (%)
1862 Suphi bey	1386	6168	22%
Halihazır Harita	3464	5812	60%
İmar Planı	2782	5987	46%

Grafik 3. Yapı Parsel İlişkisi Grafiği

Yapı parsel ilişkisi analizinde parsel alanlarında büyük değişiklikler olmamasına karşın 1862 yılında 1386 m² olduğu, günümüzde ise 3464 m² olduğu görülmüştür. Koruma Amaçlı İmar Planı ise 2782 m² yapı oturma alanı önermektedir. Bu yüksek değişiklik yapı yoğunluğu, sokak algısı, silüet ilişkileri ve bahçe kullanımları açısından büyük farklılıklar oluşturmaktadır.

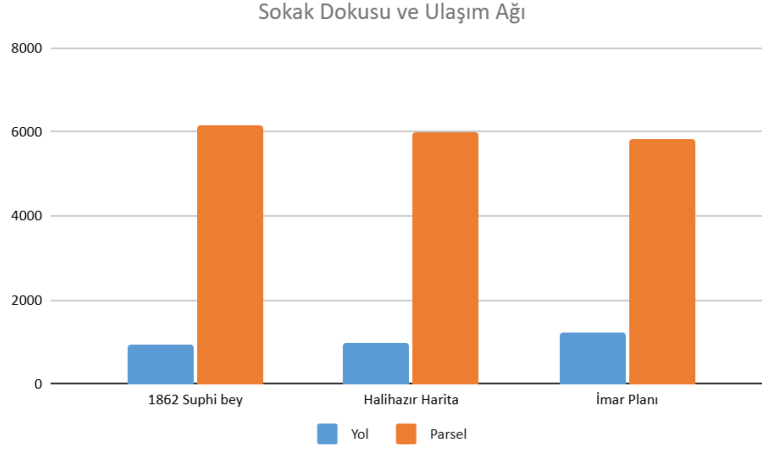
3.1.3. Sokak Dokusu ve Ulaşım Ağı

Harita 15. Sokak Dokusu ve Ulaşım Ağı Harita Analizi

Tablo 4. Sokak Dokusu ve Ulaşım Ağı Tablosu

Alanlar	Yol	Parsel	Oran (%)
1862 Suphi bey	944	6168	15%
Halihazır Harita	989	5987	17%
İmar Planı	1219	5812	21%

Grafik 4 . Sokak Dokusu ve Ulaşım Ağı Grafiği

Sokak dokusu ve ulaşım ağı analizi ile sokak kurgusundaki değişiklikler dikkati çekmektedir. Kısmi bir alanda çalışıldığı için bütünsel açıdan değerlendirmek zor olsa da özellikle çıkmaz sokakların 1862 yılında da kimlikli olarak var olması sokak dokusu adına önemli bir veri sunmaktadır. Koruma Amaçlı İmar Planı'nda çıkmaz sokaklar Mekansal Planlar Yapım Yönetmeliği 26. Maddesi gereği yapılamayacağından birleştirilerek sokak alanı arttırılmıştır. Halihazır harita üzerinden yol kesitlerinde büyük değişiklikler olmaması yapı alanlarının artması ile birlikte değerlendirildiğinde olumsuz bir yön olarak dikkat çekmektedir.

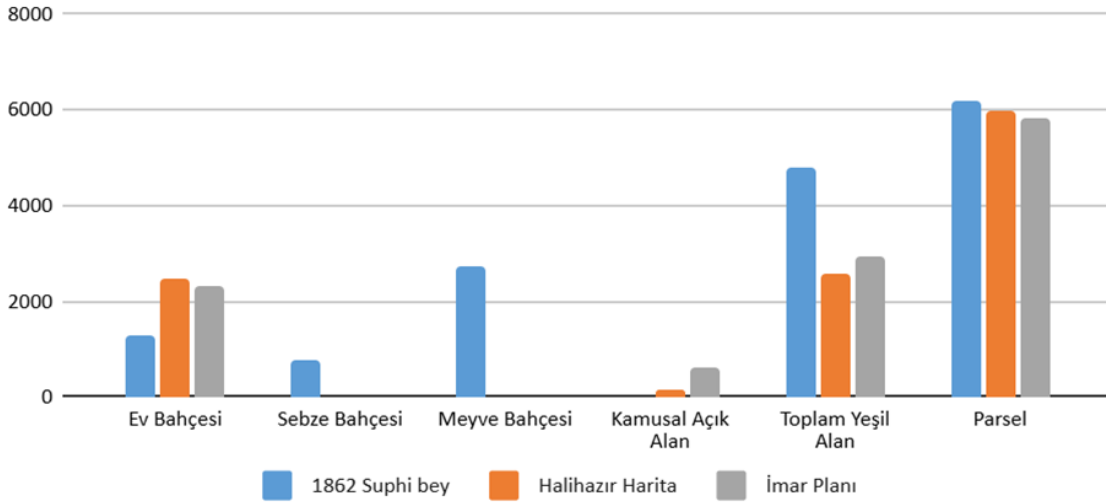
3.1.4. Yeşil ve Açık Alanlar

Harita 16. Yeşil ve Açık Alanlar Harita Analizi

Tablo 5. Yeşil ve Açık Alanlar Tablosu

Alanlar	Ev Bahçesi	Sebze Bahçesi	Meyve Bahçesi	Kamusal Açık Alan	Toplam Yeşil Alan	Parsel	Oran (%)
1862 Suphi bey	1290	767	2727	0	4784	6168	78%
Halihazır Harita	2459	0	0	123	2582	5987	43%
İmar Planı	2329	0	0	598	2927	5812	50%

Grafik 5. Yeşil ve Açık Alanlar Grafiği

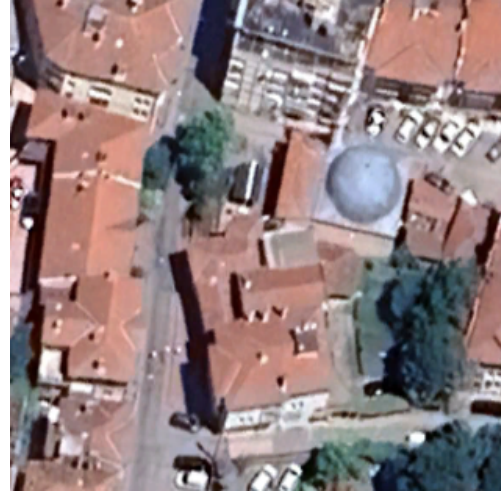
Yeşil ve açık alanlar analizi ile parsel içi yapı oturma alanı haricinde kalan alanlar ile kamusal açık alanların nasıl değerlendirildiği incelenmiştir. Suphi Bey Haritasında kamusal açık alanların bulunmamasına karşın parsel içi açık alanlar ev bahçesi, meyve bahçesi ve sebze bahçesi olarak detaylandırılmıştır. Kamusal açık alan Halihazır Haritada 132 m² olarak görünürken Koruma Amaçlı İmar Planında 598 m² olması gerektiği görülmektedir. Bu da halihazır durumda imar planına uygun olarak kamusal açık alan oluşturulmadığı, özel parsel içerisinde kaldığı görülmektedir.

Toplam yeşil ve açık alan oranlarına baktığımızda ise 1862 yılında mevcut durumdan 2 katına yakın seviyede olduğu görülmektedir.

3.2. Tarihsel Doku Değişimi

Hisar Bölgesi'nin tarihsel dokusundaki değişimi analiz etmek için, yapı tipolojileri, yapım teknikleri ve malzeme kullanımındaki dönüşüm incelenmiştir. Bu kapsamda, geleneksel ahşap konutların yerini betonarme yapıların almasının nedenleri ve bu değişimin kentsel dokuya etkileri araştırılmıştır.

1862 haritası ile 1939 hava fotoğrafı karşılaştırıldığında, bölgedeki yapı stokunun büyük ölçüde korunduğu, ancak 1960'lardan sonra hızlı bir değişim sürecine girdiği görülmektedir. Bu değişim sürecinde, özellikle 1970'li yıllarda yaygınlaşan betonarme yapım tekniğinin, bölgedeki tarihi konutların yıkılmasına ve yerlerine bahçelerini de dahil ederek çok katlı apartmanların inşa edilmesine yol açtığı tespit edilmiştir. 1990 yılından sonra kent merkezi karakter değiştirip kentin gelişimi batıya yönelmiştir.

Görsel 3. 1862 ve 2023 yılları arasında Kavaklı Caddesinde yer alan Kavaklı Camii'nin zaman içindeki değişimi (Kaynak : Bursa Büyükşehir Belediyesi)

Fotoğraf 3. Kavaklı Camii ve karşındaki yapı. Kaynak: Tarihi Fotoğraf, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi. Güncel Fotoğraf, Faruk Özgökçe Arşivi

Kavaklı Caddesi Tophane Meydanı ile Üftade Camii arasında bağlantı sağlayan bir caddedir. 1862 haritasında da günümüzde de varlığını daim eden cadde ortasında yer alan Kavaklı Camii çevresindeki doku bahçe kullanımının azalması, kütle oturumlarının ve kat sayılarının artması ile değişime uğramıştır.

3.3. Sosyal ve Fiziksel Doku Değişimi

Hisar Bölgesi'nin sosyal dokusundaki değişimi analiz etmek için, bölgedeki nüfusun demografik özellikleri, sosyo-ekonomik yapısı ve kültürel özellikleri incelenmiştir. Bölgenin Osmanlı döneminde üst sınıf ailelerin ve esnafın yaşadığı bir mahalle olma özelliği, 1990'lardan sonra değişmeye başlamış, farklı sosyo-ekonomik grupların bölgeye yerleşmesiyle yeni bir sosyal yapı ortaya çıkmıştır. Uzun çalışma saatleriyle iş hayatında olan insanlar artık bahçelere ve evlere bakacak vakit ayıramamaktadır.

Fiziksel doku değişimi ise, yapı tipolojileri ndeki dönüşüm, arazi kullanımındaki değişiklikler ve kentsel fonksiyonların yeniden organizasyonu üzerinden analiz edilmiştir. Geleneksel 2 veya 3 katlı bahçeli ahşap evlerin yıkılarak yerlerine ön bahçesiz 3 ve 5 katlı bitişik nizam betonarme apartmanlar almıştır. Aynı parselde bir geniş aile yaşarken sonrasında yapılan apartman tipolojisinde her katta ayrı çekirdek aileler yaşamaya başlamıştır. Geniş aileden çekirdek aileye geçen sosyolojik dönüşümün mekana yansıması olarak kaçınılmaz bir süreçtir. Dolaylı olarak da kentsel bahçecilik kültürünün gerilemesi ve yeşil alanların azalmasına neden olmuştur. Komşuluk ilişkileri de değişmeye başlamış, göçlerle farklı bölgelerden gelen aile sayıları arttıkça komşuluk ilişkileri zayıflamıştır. Bu dönüşüm bölgenin fiziksel ve demografik dokusunda radikal bir değişim yaratmıştır.

Görsel 4. 1862 ve 2023 yılları arasında Ortapazar Caddesi'nin zaman içindeki değişimi (Kaynak : Bursa Büyükşehir Belediyesi)

Ortapazar Caddesi Hisar Bölgesini kuzey ve güney olarak iki parçaya ayıran bir caddedir. 1862 Suphi Bey haritasında doğrusal bir cadde olmadığı, girintili çıkıntılı olduğu, çevresindeki yapıların ise yan bahçelerle hareketli ve yaşayan bir cephe oluşturduğu görülmektedir.

2023 Hava Fotoğrafında ise doğrusal ve daha geniş bir cadde haline geldiği görülmektedir. Yapılar ise yan bahçeler iptal edilerek yapı kütleleri büyüyerek cadde hizasında sıralandığı görülmektedir. Eski dokudan kalan tek yapı cadde hizasının ilerisinde kalmış ve yolu daraltarak kendini göstermiştir.

Hava Fotoğrafi 6. 2023 Hava Fotoğrafında Kale Sokak ve 1. Orta Sokak

Fotoğraf 4. Kale Sokak ve 1. Orta Sokak. Kaynak: Faruk Özgökçe Arşivi

Kale Sokak Bursa'nın en az değişen sokaklarından biridir. Tophane Meydanı'na yakın olan sokak az katlı, ön ve yan bahçeli konut dokusuyla dikkat çekmektedir. Yakın bölgedeki 1. Orta Sokak ise çok dar bir

sokak olmasına rağmen ön ve yan bahçe olmadan bitişik nizam yapılarla daha da dar bir etki oluşturmaktadır. Sokağın kullanımı farklılaşmış, sosyal yapıdaki değişim fiziksel yapıda da kendini göstermiştir.

4. BULGULAR

4.1. Yapılaşma Yoğunluğu ve Arazi Kullanımı

Araştırma sonucunda, Hisar Bölgesi'nin yapılaşma yoğunluğunda ve arazi kullanımında önemli değişiklikler tespit edilmiştir. 1862 Suphi Bey Haritası ve 1939 hava fotoğrafında bölgenin düşük yapı yoğunluğuna sahip olduğu, geniş bahçelerin ve yeşil alanların varlığı dikkat çekmektedir. 1969 hava fotoğrafında ise, yapılaşmanın arttığı, bahçeli alanların azaldığı ve yapı adalarının daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. 1999 hava fotoğrafında, bölgedeki yapılaşma yoğunluğunun daha da arttığı, çok katlı yapıların yaygınlaştığı ve yeşil alanların minimuma indiği tespit edilmiştir.

Yapılan analizlere göre, 1939'dan itibaren yapılaşma oranları artmıştır. 1862 Suphi Bey Haritası ile Güncel Halihazır Harita üzerinden yapılaşma yoğunluğu tablosu oluşturulmuştur. Bu durum, bölgedeki yapılaşma baskısının ve arazi kullanım yoğunluğunun giderek arttığını göstermektedir.

4.2. Nüfus Yapısı ve Demografik Değişim

Hisar Bölgesi'nin nüfus yapısında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1950'li yıllarda bölgede yaklaşık 5.000 kişi yaşarken, 1970'lerde bu sayı 15.000'e, 1990'larda ise 25.000'e ulaşmıştır (TÜİK, 2000). Bu hızlı nüfus artışı, bölgedeki konut talebini arttırmış ve yoğun yapılaşmayı tetiklemiştir.

Demografik yapıdaki değişim, aynı zamanda bölgenin sosyo-ekonomik profilini de etkilemiştir. Geleneksel olarak esnaf ve zanaatkarların yaşadığı bir mahalle olan Hisar Bölgesi, 1960'lardan sonra farklı sosyo-ekonomik grupların yerleşim alanı haline gelmiştir. Özellikle sanayi kuruluşlarında çalışan işçilerin ve orta sınıf ailelerin bölgeye yerleşmesiyle, sosyal doku çeşitlenmiştir (Maydaer, 2009). Geniş aileden çekirdek aileye geçişte aile sermayesinden kişisel sermayeye de dönüşür. Bu da birlikte hareket kabiliyeti yitirilmiş, bireysel hareket eden komşuluk ilişkileri zayıflamış bir sosyal yapı haline gelir.

4.3. Yapı Tipolojileri ve Mimari Karakterdeki Değişim

Hisar Bölgesi'nin mimari karakterinde de önemli değişiklikler tespit edilmiştir. 1939'da bölgede geleneksel Osmanlı konut mimarisi hâkimken, 1969'da modern mimarinin etkileri görülmeye başlanmış, 1999'da ise dönemin mimari anlayışla inşa edilmiş yapılar yaygınlaşmıştır.

Geleneksel konutların yerini apartmanların almasıyla, bölgenin silüeti ve mekânsal algısı değişmiştir. 1939 ile 1996 yılları arasındaki yapıların yoğunlukları artmış, . Bu durum, bölgedeki yapı yoğunluğunun dikey yönde de arttığını göstermektedir.

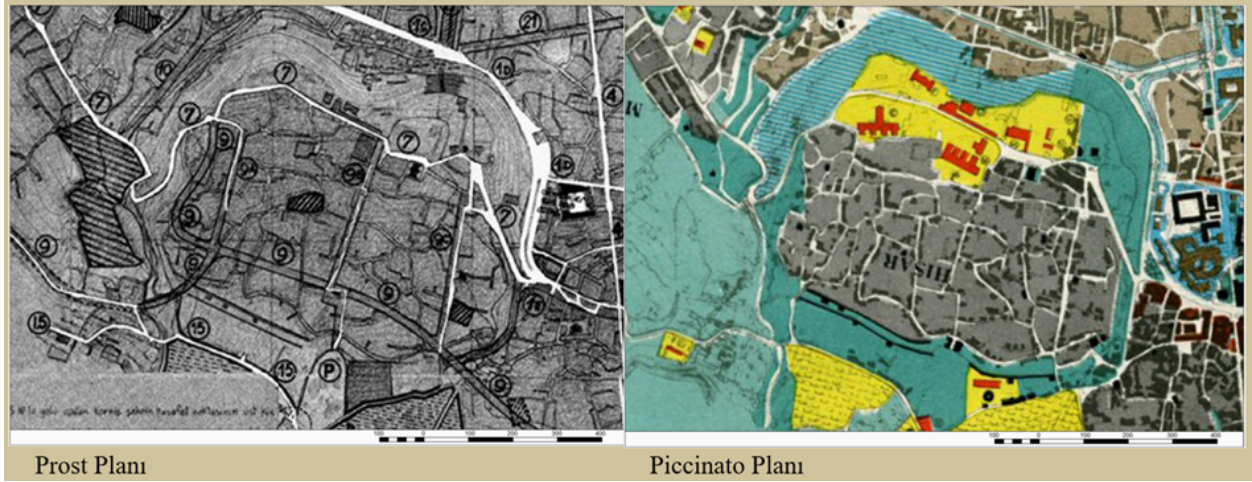

Görsel 5. Kavaklı Caddesi Cephe Sağıklaştırma Projesi. 2011. Sağ ve Sol Cepheler. Tarihi Yapılar ile bitişik nizam yapılar kıyaslaması. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Kavaklı Caddesi 2011 yılında zemin düzenlemesi ve cephe sağıklaştırma projesi ve uygulaması yapılmıştır. Caddede tarihi yapılar olan Kavaklı Camii, Haraççiođlu Medresesi ve sivil mimarlık örneği konut yapıları yer almaktadır. Tarihi yapılarda bahçeli düzen sağlayan yapı oturma ve hareketli cepheler dikkat çeker. Betonarme yapılar ise parsel ön bahçe olmaksızın yerleşmiş ve yapı yoğunluğunu arttırmıştır. Bu yoğunluk yapılar da cephe hareketi yapmaya imkan bırakmamış, 5 kata kadar kat yüksekliğine ulaşan yapılar ortaya çıkmıştır.

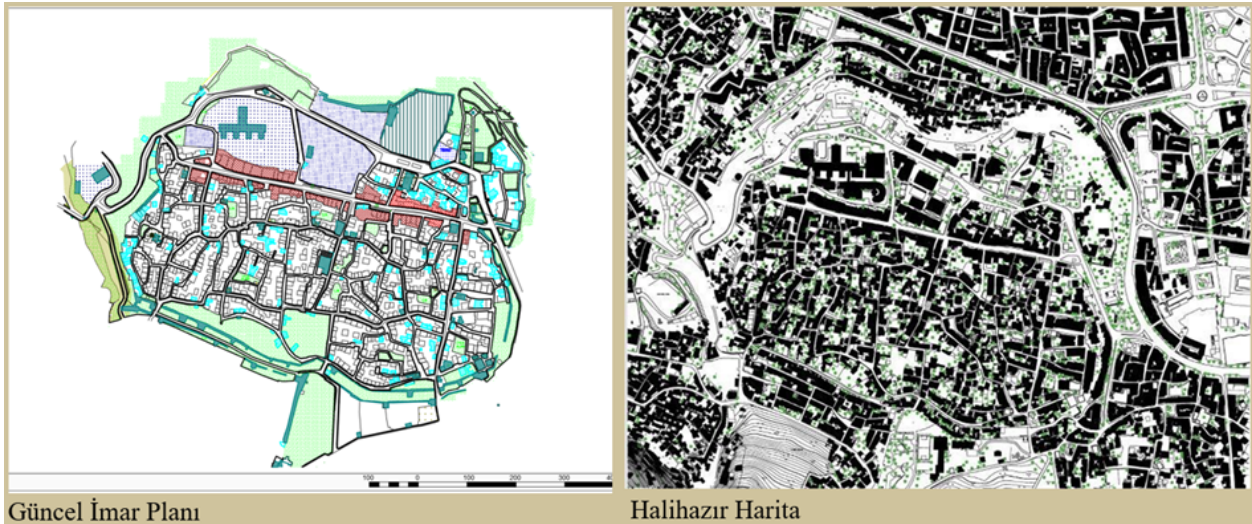
4.4. Planlama Kararlarının Etkisi

Araştırma kapsamında incelenen planlama çalışmalarının, Hisar Bölgesi'nin dönüşümünü yönlendirmedeki etkinliği de değerlendirilmiştir. 1940 Prost Planı ve 1962 Piccinato Planı'nda, bölgenin tarihî karakterinin korunmasına yönelik öneriler geliştirilmiş olmasına rağmen, bu önerilerin büyük ölçüde hayata geçirilemediği tespit edilmiştir.

Harita 18. İmar Planları Kıyaslaması 1940 Prost Planı - 1962 Piccinato Planı. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Piccinato Planı'nda öngörülen koruma önlemlerinin uygulanmaması, bölgedeki kontrolsüz yapılaşmayı hızlandırmıştır. Piccinato planında 1980 tahmini 250.000 olarak belirlenen nüfus, alınan göçlerle 1975'te 350.000'e ulaşarak kentin kuzeyinde ovada, güneyinde yamaçlarda kaçak yapılaşmalara yol açmıştır (Tekeli, 2008). 1976 Nazım İmar Planı'nda ise, Hisar Bölgesi'nin tarihî karakteri yeterince vurgulanmamış, plan bölgenin değişen ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalmıştır. Güncel Koruma Amaçlı İmar Planı

Harita 17. Koruma Amaçlı İmar Planı - Güncel Halihazır Durum Kıyaslaması. Kaynak: Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi

ile halihazır durum arasında uyumsuzluklar devam etmektedir.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma, Bursa Hisar Bölgesi'nin 1960-1990 yılları arasında geçirdiği mekânsal ve sosyal değişimi, katmanlı göç olgusu bağlamında incelemiştir. Araştırma bulguları, 1890-1920'ler arasında başlayan ve 1960-1990 döneminde hızlanan sanayi yatırımlarının tetiklediği göçlerin, bölgenin kentsel dokusunda önemli dönüşümlere yol açtığını göstermektedir.

Hisar Bölgesi'nde yaşanan değişim, sadece mekânsal bir dönüşüm değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir dönüşüm olarak da değerlendirilmelidir. Geleneksel konut dokusunun yerini apartmanların alması, bahçeli evlerin azalması ve sokak dokusunun değişmesi, bölgedeki yaşam biçimini ve komşuluk ilişkilerini de etkilemiştir.

Planlama çalışmalarının, özellikle Piccinato Planı'nın uygulanmaması, bölgedeki kontrolsüz gelişimin temel nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bursa Nazım Planı ise göç tehlikesini önlemeyi değil düzenlemeyi amaçlamaktadır.

Katmanlı göçlerin etkisiyle bölgede yapı yoğunluğu artmış, kentsel bahçecilik amaçlı yeşil alanlar azalmış ve sosyal dokuda belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu durum, sadece Hisar Bölgesi için değil, Bursa'nın geneli için de önemli bir planlama dersi sunmaktadır. Göç olgusunun kentsel mekân üzerindeki dönüştürücü etkisi, planlama çalışmalarında dikkate alınması gereken temel faktörlerden biridir.

Fotoğraf 5. Ulucami Minaresi'nden Üftade Camii ve çevresine bakış. 2022 (Osmangazi Belediyesi Arşivi) - 1957 (Ara güler Arşivi)

Bu çalışma, Hisar Bölgesi örneği üzerinden, Türkiye'deki tarihi kent merkezlerinin modernleşme ve göç karşısındaki dönüşümünü anlamaya katkı sunmaktadır. Araştırma bulguları, planlama ve koruma politikalarının etkinliğini sorgulamakta ve gelecekteki kentsel dönüşüm projelerinde dikkate alınması gereken hususları ortaya koymaktadır.

Kemal Ahmet Arü'nün Türk Kenti kitabında bahsettiği gibi tarihi kent merkezlerindeki mimari mirasın ve bize bıraktığı tarihi çevreyi çağdaşlaştırarak içinde yaşamının araştırılmasıdır. (Arü, 1998)

Araştırma sonuçları, nüfus artışının belirli dönüm noktalarının saptanmasına ve bu değişimlerin sebeplerinin irdelenmesine olanak tanımaktadır. Özellikle 1960'lı yıllarda Tofaş fabrikasının kurulmasıyla başlayan ikinci endüstriyel dönem ve 1970'li yıllarda otomotiv yan sanayiinin gelişimiyle karakterize edilen üçüncü

endüstriyel dönem, Hisar Bölgesi'ndeki mekânsal ve sosyal değişimin kritik dönüm noktaları olarak belirlenmiştir.

Bursa'nın endüstriyel gelişimi ile kentsel morfolojisindeki değişim arasındaki ilişki, kentleşme kuramları açısından da değerlendirilmelidir. Lewis Mumford'un "The City in History" (1961) adlı eserinde vurguladığı gibi, sanayileşmenin kent formuna etkileri, sadece fiziksel değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel boyutlarda da kendini göstermektedir. Hisar Bölgesi örneği, bu kuramsal çerçeveyi destekleyen somut bir vaka çalışması sunmaktadır.

Bölgedeki katmanlı göç olgusunun yarattığı sosyo-mekânsal dönüşüm, mahalle ölçeğinde arazi kullanımının değişimidir. Endüstriyel gelişim ve göç hareketlerinin hızlanmasıyla birlikte, Hisar Bölgesi'ndeki mekânsal dönüşüm de ivme kazanmış, geleneksel kent dokusunun yerini modern yapılaşma hızla almıştır.

Sonuç olarak, Bursa Hisar Bölgesi'nin 1960-1990 yılları arasındaki değişimi, Türkiye'nin kentleşme sürecinde yaşanan temel sorunları ve dinamikleri yansıtan önemli bir örnek oluşturmaktadır. Bu örnek üzerinden elde edilen bulgular, tarihi kent merkezlerinin korunması ve yaşatılması için daha etkin planlama ve uygulama stratejilerinin geliştirilmesine ve geliştirilen yöntemlerin uygulanması bilincine katkı sağlayabilir.

Kentsel morfolojinin bileşenleri ile yapılan değerlendirme sayesinde Whitehand'ın belirttiği gibi gelecekteki kentsel biçimin üretilmesine yönelik fikirler oluşturmasına dayanak oluşturacaktır (Whitehand, 2001). Devam edecek çalışmalar için, Hisar Bölgesi'ndeki değişimin 1990 sonrasındaki sürecini de kapsayacak şekilde ele alınması ve mevcut durumun planlama stratejileri geliştirilerek değişime uyumlu hale getirilmesi önerilebilir. Ayrıca, benzer endüstriyel gelişim süreçlerinden geçen diğer tarihi kentlerle karşılaştırmalı analizler yapılarak, daha geniş bir kuramsal çerçeve oluşturulabilir.

6. KAYNAKÇA

- Arü, K. A. (1998). Türk Kenti: Türk Kent Dokularının İncelenmesine ve Bugünkü Koşullar İçinde Değerlendirilmesine İlişkin Yöntem Araştırması. İstanbul: YEM Yayın.
- Ayverdi, E. H. (1966). Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Batkan, Ö. (1996). Bursa Kentsel Gelişim ve Planlama Süreci, Bir Masaldı Bursa, (ed.) Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 247-259.
- Bayartan, M. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, 13, 93-107.
- Bilsel, C. (2009). Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951): Nazım Planlar ve Kentsel Operasyonlarla Kentin Yapısal Dönüşümü. İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması, 8, 101-165.
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (1976). Kent Bütünü ve Çevresi 1/25000 Ölçekli Nazım İmar Planı
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (1995). 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (2007). 1/1000 Muradiye Koruma Amaçlı İmar Planı
- "Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu" adlı Adaylık Dosyası , 2014
- Dostoğlu, N. (2001). Osmanlı Döneminde Bursa. Bursa: AKMED Yayınları.
- Eyice, S. (1973). Bursa'nın Tarihi Topoğrafyası. Sanat Tarihi Yıllığı, 5, 89-102.

- Gabriel, A. (1958). *Une Capitale Turque, Brousse-Bursa*. Paris: E. de Boccard.
- Kaplanođlu, R. (2000). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Avrasya Etnografya Vakfı.
- Karataş, A. İ. (2000). XVII. Yüzyılda Bursa'nın Nüfus Yapısı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9), 105-134.
- Markoç, İ., (2012). *Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Konut Üretimi*, Yüksek Lisans Tezi, UÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa
- Maydaer, S. (2009). *Klâsik Dönemde Bursa'da Bir Semt: Hisar*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mumford, L. (1961). *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Özcan, K. (2006). Tanzimat'ın kent reformları: Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde erken plânlama deneyimleri (1839-1908). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(2), 149-180.
- Piccinato, L. (1961). Bursa Planı Deneyimi. *Urbanistica*, n. 36-37
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-69.
- Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2000). *Genel Nüfus Sayımı Sonuçları*. Ankara: TÜİK Yayınları.
- Moudon, V, A. (1997). Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field. *Urban Morphology*, 1, 3-10.
- Whitehand, J. W. R. (2001). British urban morphology: the Conzenian tradition. *Urban Morphology*, 5, sayı 2, 103-109